

Eessõna. Kaks münti

„DAALIA (üllatunult): Kuulake! Lüüaksegi kella.

MEES VIOLETSES TOOGAS: Jah, täna on olematute mälestamise päev.

MARIUS: Tahtsite vist öelda - surnute mälestamise päev?

MEES VIOLETSES TOOGAS: Mina ei taha kunagi öelda muud kui seda, mida ma ütlen.

Täna mälestatakse neid, kes mis tahes põhjusel või ka põhjuse puudumisel jäid sündimata. Mis surnutest ikka mälestada! Elased oma elu ära, petsid ennast ja teisi, tundsid natuke rõõmu ja tegid palju muret. Hävitasid teatava hulga toitu ja riidet, sigitasid teatava arvu lapsi, magasid maha, mis vähegi said, ja kui surid, siis tegid lihtsalt ruumi uutele, kes tundsid, et neil on õigus kõike seda järele teha. Mingeid erilisi probleeme selle juures ei esinenud. Keegi ei ajanud segamini näiteks sünni ja surma järjekorda. Aga olematud - need on hoopis midagi muud! Nende tragöödia on suur ja salapärane. Midagi pole olnud. Ei ole söönud ega lasknud ennast süüa, ei ole lõõnud ja lasknud ennast lüüa, ei ole maganud ega magatanud, ei ole siginud ega sigitanud. Siin on, mida mälestada! Siin on, mida leinata ja taga kurta!”

(Artur Alliksaar, „Nimetu saar”. Loomingu Raamatukogu 1966, lk 50.)

Käesolev on esimene eestikeelne humanitaariast lähtuv artiklikogumik, mis käsitleb fantastilist kujutamisaadi kirjanduses ja kunstis.

Nagu ilmneb Eesti pühendunuima kirjandusteadlasest ulmeuurija Andrus Oru põhjalikust artiklist eesti ulmekriitika kohta (vt lk 14–30), on siinne ulmeloo arenenud paralleelselt muu ilmaga ning üldiselt on seda meil päris palju kirjutatud, käsitletud ja armastatud. Millalgi 1980ndate lõpul ja 1990ndate alguses hakkas formeeruma aktiivne ulmefännkond, kes peagi andis välja ajakirja, antoloogiad ning auhindu. Suuresti on meie ulmefännid (nagu ilmselt mujalgi Ida-Euroopas) reaalteadusliku taustaga, kuid 1990ndatel tekkisid ka esimesed kirjandustudengid, semiootikud, kunstiteadlased ja muu taoline rahvas, kes oma haridusemätta otsast ulmet vaatlesid. Neid aga pole eriti palju ja mul on tunne, et kuigi mõned neist on omaette nokitsedes olnud ulmealal päris tublid ja produktiivsed, on nende tegevus jäänud hästiorganiseerunud kõvateaduslike (või vähemalt ajaloolase haridusega) fantastikute kõrval varju. Oma uurimistöös suuresti ulmele pühendunud Jaak Tomberg on viimased aastad toimetanud ka ajakirja Vihik, kus ta on muu hulgas avaldanud ka fantastikat ja sellega seonduvat ning mõnede Vihiku autorite kirjutisi leidub ka käesolevate kaante vahel. Nõnda võib öelda, et pisut on „Katsed nimetada saart” ka Vihiku nägu. Kuid Vihik on kontseptsiooni kohaselt siiski „eksperimentaalsete tekstide polügoon” ning ulme on sel avangardsel pidusöögil ikka veidi vaese- ja imelikuvõitu sugulasena häbelikult kusagil lauaservas istunud.

Kogumiku „Katsed nimetada saart” esmaseks ja põhiliseks eesmärgiks ongi koondada erinevaid humanitaaridest ulmehuvilisi – näidata nii teistele kui võibolla

ka neile endale, et nad pole Eestis juhuslikud üksiküritajad, vaid tendents. Mingil määral üritas sedasama 2010. aastal Tartus Kirjandusmuuseumis toimunud konverents „Katsed nimetada saart. Konverents eesti fantastikakriitika hetkeseisust”. Siinne kogumik on tolle konverentsi loomulik jätk, sisaldades ka mõningaid seal peetud ettekannetel põhinevaid artikleid. Nõnda nagu konverents, nii ei püüa ka kogumik anda eesti fantastikakriitikast ammendavat pilti. Mõnedki huvitavad potentsiaalsed autorid ja artiklid pole sellesse kogumikku mahtunud. Kuid seda tulekski ehk võtta pigem kujuteldava ajakirja esimese numbrina. Eesti on kaugelt liiga väike, et siin saaks ilmuda midagi analoogset USA autoriteetsel žurnaalile Science Fiction Studies. Aga midagi võiks siiski siin ilmuda. Võiks ehk veelgi toimuda mõni konverents. Kirjandustudengid võiksid oma uurimistöodes julgelt tegeleda fantastilise kirjandusega, pidamata teemat liialt marginaalseks või kartmata sellega ilma kompetentsete juhendajate, oponentide või kaasamõtletajeta jääda. Siinne kogumik loodetavasti aitab kaasa fantastika humanitaarse uurimise edenemisele Eestis.

Mõni põgus sõna autoritest. Kirjandusteadlane **Andrus Org** on palju aastaid tegeleenud eesti fantastikavaldkonna kaardistamise ja süstematiseerimisega. **Meelis Friedenthal** on teoloogiadoktor ning tunnustatud (ulme)kirjanik (romaanid „Kuldne aeg” (2005) ning „Mesilased” (2012)). **Uku Masing** ilmselt tutvustamist ei vaja. **Elnara Taidre** on kunstiteadlane ja Eesti Kunstimuseumi koguhooldaja, kes on hiljuti kureerinud näitust „Tõnis Vint ja tema esteetiline universum” (Kumu, 2012). Ta on uurinud ka kosmoseteema käsitlemist Nõukogude Eesti graafikas (Kunsti-teaduslikke Uurimusi 19/1–2, 2010). Semiootik **Tanel Pern** on uurinud nõukogude-aegset eesti ja vene kirjandust. **Mart Kuldkepp** on skandinavist ja tõlkija. **Jaak Tombergi** huvi ulmes on olnud küberpunk, eeskätt William Gibsoni looming, samuti utopiad ning reaalsuse ja fiktsiooni suhted. **Janek Kraavi** on tegeleenud postmodernistliku kultuuri tutvustamisega Eestis; teda on ikka kütkestanud mitmesugused veidrused kaasaegses lääne kultuuriilmas. **Mari Laaniste** on filmi-, animafilmi- ning koomiksiuuriija, väikese rõhuga jaapani kultuuril. Tema valmiv doktoritöö on Priit Pärnast. Semiootikuharidusega **Aune Ainson-Uriarte** on Tšiilis elav fotograaf. **Kiwa** on kunstnik kõige laiemas mõttes, segades oma loomingus visuaalset, filmi-, teksti- ja helikunsti.

Kuigi „Katsed nimetada saart” ei taotle ammendavat ülevaadet, püüab see siiski näidata valdkonna erisuunalisust, isegi vastuolulisust. Asi on selles, et kuigi ulme on maailmas ja Eestis jätkuvalt väga populaarne – paljud lugejad näiteks neelavad köidete kaupa *fantasy*-sarju ning noorte parnassipürgurite meeli täidavad vampiiri-unelmad –, ilmub meie kogumik siiski natuke õnnetul ajal. Sest alates 19. sajandist kuni 1960ndate aastateni – meil ehk isegi kauem – oli ulmel veidi teistsugune tähendus kui praegusel hetkel. Nõnda nagu moodne utopistika kulges paralleelselt maadeavastuste ajastu ja kolonialismiga, nii oli ka klassikaline *sci-fi* teaduslik-tehnoloogilise revolutsiooni ja esimeste kosmoselendude ajastu kirjandus, ta

oli progressiusu peamisi väljendusi – isegi neil paljudel juhtudel, kui tormilisse progressi suhtuti hoiatavalt või kriitiliselt. Ning nõnda oli teadusulmel väga tõsiseltvõetav ühiskondlik kaal. Vaadake või Eesti olukorda: H. G. Wellsi tõlkis A. H. Tammsaare (Anton Hanseni nime all), ulmet kirjutasid Karl Ristikivi, Artur Alliksaar, Rein Sepp, Andres Ehin (viimane küll paroodiavõtmes, kuid ka see näitab ulme kaalukust)... Käesolevast kogumikust võib lugeda, kuidas ulmekirjandus oli Uku Masingu jaoks sisuliselt ainus tõsiseltvõetav tänapäevane proosakirjandus ja ta lausa ennustas, et tulevikus on see nii ka kõigi teiste mõtlemisvõimeliste inimeste jaoks (lk 39–48).

Praegusel ajal aga on väga huvitav vaadata, kuidas Masing eksis: läinud on otse vastupidi tema ennustatule. Eestis ja ka mujal on žanriulme tõmbunud oma enklaavikestesse, kus toimuv ülejäänud ühiskonda ja avalikku debatti ausalt öeldes väga ei huvita. Slavoj Žižek ning Fredric Jameson on juhtinud tähelepanu praegusaegsele „ajalooliselt paratamatule kujutlusvõime kriisile” (lk 158). Pärast utopiatest pulbitsevat, tormilist ja paraku ka enneolematult verist 20. sajandi esimest poolt (ning veidi hilisemaid kommunistlikke genotsiide Aasias) on utopiistel visioonidel juures ambivalentne mekk.

Kui fantastika on kriisis, siis milleks üldse sellega tegeleda, sellest kõnelda ja kõnelustest kogumikke välja anda? Just siinkohal on põhjust aga küsida, missugune fantastika on kriisis ja mida üldse tähendab fantastika? Kuidas seda defineerida? Sest mulle tundub, et asi ei ole ainult fantastika kriisis. Tundub, et paralleelselt fantastikaga on endist hiilgust ja mõjukust kaotamas ka kirjandus, mis sündis ulmega paralleelselt ning mida on traditsiooniliselt peetud ulme vastandiks, kuid mis õigupoolest on sama mündi teine külg – realism. Realistlik kirjandus taotles maailma kujutada ratsionaalselt, analüüsides inimkäitumise põhjuseid ja tagajärgi. Ratsionaalsusetootlus iseloomustab aga ka ulmet. Kui vaadata Eesti ulmefännkonna hoiakuid, siis paistab tihti silma nende range põhjendatuse ja loogilisuse nõue: kirjandusteoses (või filmis) loodud maailm võib ju olla vägagi fantastiline, st reaalselt mitteeksisteeriv, kuid tema sisemine loogika peab olema koherentne. Kui seda loogilisust kirjandusteoses ei leidu, tekitab see paljudes ulmeinimestes vöörüstust. Näiteks on kirjutanud teenekas ulmetõlkija Juhan Habicht:

„[M]ulle Kafka ei meeldi. [---] Just kafkasus, arvan ma, on see katk, mis meie proosat juba pikemat aega närutanud. Kafkasus on see, mis eristab [Mehis] Heinsaart kirjandusest.

Metodoloogiliselt algab jama sellest, kui Kafka pannakse ühte panna Lewis Carrolliga. Kui humanitaarharidusega või üldse selgepiirilise kõrgharidusega inimesel tuleb pähe mingi värvikalt sõge seos koos tundega, et sellest võiks jutu kirjutada, siis tulemus ongi parimal juhul lihtsalt värvikas ja sõge. Reaalharidusega inimese puhul nagu Carroll ei oleks see võimalik. Ka kõige sõgedam seos on matemaatikule alati osa millestki suuremast ja üldisemast, milles oma loogika ja seaduspärasused.” (Habicht 2011.)

Lugedes kirjandust, mis ei ole klassikaline teaduslik fantastika, eelistavad paljud ulmefännid seega paradoksaalsel kombel pigemini traditsioonilist (näiteks ajaloolist) realismi kui mingit sürreaalsust, hallutsinatsioone ja maagilist realismi, kuigi viimastes on fantaasiat rohkem.

Ei saa öelda, et realismi/ulme münt oleks devalveerunud või käibelt kõrvaldatud. Ta kehtib endiselt. Kuid millalgi eelmise sajandi teisel poolel targu ja aeglaselt toimunud rahareformi tulemusel tuli paralleelselt käibele ka üks teine münt, mida paistab inimeste taskutes leiduvat järjest rohkem. Ka see münt on muidugi kahepoolne. Selle münti üheks pooleks on samuti midagi, mis meenutab realismi, kuivõrd kujutatud on elu meie ümber nii, nagu ta paistab, st loogika ja füüsikaseadused kehtivad, hullumeelseid hallutsinatsioone pole esitatud tegelikult aset leidvatena. Aga see ei ole siiski enam see realism. Pean silmas näiteks autoreid, nagu Paul Auster, Don DeLillo, Thomas Pynchon, Roberto Bolaño või David Mitchell (kelle romaani „Pilveatlas” põhjal tehtud filmist on käesolevas kogumikus pikemalt juttu lk 158–163).

Sellises kirjanduses, nagu öeldud, tegutsevad tavalised inimesed maailmas, kus enamasti ei toimu midagi rangelt võttes üleloomulikku. Ometi – asjad ei klapi. Sündmused – tihti traagilised – toimuvad, tegelased üritavad leida põhjuseid, mis vahel nagu kuskil nurga taga vilksataksid, kuid ometi ennast kätte ei anna. Olendid, asjad, sündmused ja saatused lagunevad tükkideks, mis omavahel haakuda ei taha, moodustades kokkuvõttes määratu suure mõistatuse, mis hõlmab endas kogu elu ja maailma, ja võibolla midagi veel. Seda kõikehõlmavat mõistatust võiks võrrelda musta monoliidiga filmist „2001: Kosmoseodüsseia”. Balzacist, Dickensist ja Tammsaarest on asi kaugel. Sümptomaatiline muide on, et ka mitmed žanriulmekirjanikena alustanud kirjanikud on oma loomingus rohkem või vähem suununud seda tüüpi „mõistatuslikku realismi”, näiteks William Gibson, J. G. Ballard või Neal Stephenson. Aga mõistatuslikkust igapäevases reaalsuses võib leida ka maalivõi fotokunstis, nagu teeb käesolevas kogumikus Aune Ainson-Uriarte oma artiklis „Igapäev kui fantastiline” (lk 139–146). Samuti kirjutab Kiwa (lk 147–157), kuidas teatavat liiki kaasaegne helikunst harjumuspärases maailmakirjelduses katkestusi tekitab.

Muide, midagi sarnast toimub ka kaasaegses füüsikas. Modernsel ajastul arenesid tormiliselt füüsika, astronoomia, kosmoloogia; maailm avanes inimkonna jaoks määratult. Ilmnesid kauged tähesüsteemid ja galaktikad. Polnud võimalustki hoiduda kujutlemast kosmoserände uutesse maailmadesse. Tänapäeva kõige põrutavamad kosmoloogiauudised saabuvad aga osakestepeõrgutitest, nagu CERNi LHC. Kvantfüüsikamaailmas toimuvad avastused on nõnda jahmatavad ja ebaintuiitiivsed, sedavõrd kaugel inimese harjumuspärasest fenomenoloogilisest maailmatajust, et siin on märgatavalt raskem üldse midagi unistada või kujutleda. Palju kergem on tunda vaid lõputut, tumma, subliimset hämmastust ja aukartust selle kõige, selle „millegi”, selle musta monoliidi ees.

Too „mõistatuslik realism” on kaasaegse kirjandusmünti üks külge. Teine külge

on tõepoolest see, mida Juhan Habicht nimetas eespooltoodud tsitaadis „kafka-suseks” – kirjandus, kus kirjeldatud olendeid, asju ja nähtusi täht-tähelt võttes olemas olla ei saa (kuigi Kafkat võib pidada ka „mõistatusliku realismi” esindajaks, isegi eeskujuks). Sellele mündiküljele kuulub näiteks maagiliseks realismiks nimetatud, aga mitte ainult ja tingimata, leidub ka teisi määratlusi. Näiteks võib sedasorti fantaasia hanguda kohati ka võrdlemisi selgepiiriliseks, manifesteeritavaks žanrikirjanduseks, nagu näiteks siinses kogumikus Janek Kraavi tutvustatav *bizarro*, lk 115–124.

Selle uue mündi mõlemad küljed väljendavad ebakindlust ja umbusku positivistliku maailmakäsitluse suhtes, mis domineeris vana mündi mõlemal poolel – nii realistlikku kui ulmelist. Mitte selles mõttes, et füüsika ja loogika põhitõdedes kaheldaks – vaevalt, et ükski vähegi haritud ning täie mõistusega inimene kahtleb. Kuid midagi oleks nende kõrval ja kohal nagu veel. Roberto Bolaño kirjeldab oma romaanis „2666” purjus Boriss Jeltsinit, kes ühele peategelasele tema unes freudistlikke õpetussõnu jagab:

„Ma seletan sulle, milline on kolmas jalg inimlaua all. [---] Elu on nõudlus ja pakkumine [---], sellele taandub kõik, aga niimoodi elada ei saa. Et see inimlaud ajaloo prügišahti ei langeks – mis omakorda langeb igikestvalt olematuse prügišahti –, selleks on tarvis kolmandat jalga. Nii et pane tähele. Võrrand on järgmine: pakkumine + nõudlus + maagia. Ja mis on maagia? Maagia on eepika ja seks ja Dionysose udud ja mäng.” (Bolaño 2008: 228.)

Võimalik ka, et see uus münt, mis tontliku varjuna sarnaneb vanaga, kuid on siiski hoopis midagi muud, on mingisugune ajutine rahaühik nagu Läti rubla, mis kehtis paar aastat, kuni kehtestati märksa kindlam valuuta. Nõnda nagu Newtoni füüsika asemele tuli Einsteini oma, mis vanu seadusi mitte kehtetuks ei muutnud, vaid taandas nad endiselt universaalselt positsioonilt piiritletud erijuhtudeks. Viivi Luik on kirjutanud:

„Alles oli New York UUDNE ja MOODNE linn, suured massid peavad teda veel praegugi maailma keskpunktiks ja moodsuse tipuks, kuid kahekümnes sajand on nüüd tõesti läbi. Algas midagi, millest me ei tea, mis see on ja kuhu see meid viib, ja New Yorgi taolised linnad on peagi midagi vabaõhumuuseumitaolist, kus võib vaadata, kuidas kahekümenda sajandi inimesed elasid ja kui süüdimatult nad vett ja energiat raiskasid. Veel ei ole nende muutuste kirjeldamiseks sõnu. Inimene tajub ennast hoopis teisiti, kui tajusid need, kelle keeltes väljendati möödunud maailma inimest. Ma kirjutasin kunagi:

„Elame ühes oma aja ära elanud maailmas, jälle peaaegu nagu Kristuseeelses ajas, kus kõik ohkab uuenduse ja uuendaja järele. [---] Alati, kui näib, et kultuuriga on lõpp, ühe maailmaga on lõpp, tuleb mängu üllatus.” (Luik, Rosma 2010: 48.)

Kogumiku „Katsed nimetada saart” kaanel on öeldud, et juttu tuleb fantastikast. Kuid ülalkirjeldatud kaht münti vaagimisi õhus hüpitades ja hamba all proovides ei ole enam päris selge, mida fantastika õieti tähendab. See ei tähenda enam üksnes vana mündi üht külge. Veel mõne aastakümne eest tundus paljudele ulmekirjanikele, et inimkonnal õnnestub tundmatusse karata olemasolevaid reegleid ja seadusi ekstrapoleerides – piisas vaid mündil teise külje ülespoole nipsutamisest. Nüüd aga kipub tundmatus pimedada uduna laskuma ka kehtivate seaduste üle ja ümber. Nõnda on siinse teose kaante vahel vaatluse all mõlemad mündid. Kogumiku esimeses pooles on keskendutud pigem vanemale mündile – ning sellele, miks mõned finantsistid antud vääringus enam oma varandust hoida ei soovita –, teises uuemale. Seejuures on püütud mitte sulgeda kõrvu ka võimalikule žižeklikule hüüatusele: „Ma tahan kolmandat münti!”

Sven Vabar

Kirjandus

Bolaño, Roberto 2008. 2666. New York: Farrar, Straus and Giroux

Habicht, Juhan 2011. „Looming” ja „Algernon”: tasuline ja tasuta kirjandus. – *Algernon*, juuli; http://algernon.edu.ee:8080/docs/ROOT/Algernon/New/Search/docShowArt?artid=1958&type=news_item

Lüik, Viivi; Rosma, Hedi 2010. *Ma olen raamat*. Tallinn: Kirjastus SE&JS